

УДК 330.357:33.05-44.372(477)

С. Фомін,
*кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України*

КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Стаття присвячена теоретичній розробці концепції сталого розвитку в контексті світової фінансово-економічної кризи. Автор визначає зміст концепції сталого розвитку, пропонує шляхи подолання економічної кризи та забезпечення сталого розвитку в Україні.

Ключові слова: сталий розвиток, фінансово-економічна криза, антикризові заходи, світова економіка.

Фомин С. Концепция устойчивого развития в контексте мирового финансово-экономического кризиса

Статья посвящена теоретической разработке концепции устойчивого развития в контексте мирового финансово-экономического кризиса. Автор определяет содержание концепции устойчивого развития, предлагает пути преодоления экономического кризиса и обеспечения устойчивого развития в Украине.

Ключевые слова: устойчивое развитие, финансово-экономический кризис, антикризисные меры, мировая экономика.

Fomin S. Concept of stable development in the context of world financial and economic crisis

The article is devoted to theoretical elaboration of the concept of stable development in the context of the world financial and economic crisis. The author determines the substance of the concept of stable development, proposes the measures for overcoming the economic crisis and providing the stable development of Ukraine.

Key words: sustainable growth, stable development, financial and economic crisis, anti-crisis measures, world economy.

I. Сутність концепції сталого розвитку

Сталий розвиток включає такі взаємозалежні та взаємодоповнюючі компоненти, як економічний розвиток, науково-технічний розвиток, соціальний розвиток і охорона навколишнього середовища. Інакше кажучи, сталий розвиток передбачає, що економічне та науково-технічне зростання повинно супроводжуватися підвищенням рівня життя, освіти, культури, охорони здоров'я населення, а також повною мірою враховувати необхідність збереження навколишнього середовища. Концепція сталого розвитку в тій чи іншій формі висувалася в численних публікаціях ще в 70–80 рр. минулого століття, зокрема, у доповідях Римському клубу (можна пригадати концепцію «екорозвитку»), проте на міжурядовому рівні її презентація відбулася на Конференції ООН із навколишнього середовища та розвитку в червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро. Ця конференція відома під назвою Самміт «Планета Земля» і у ній брали участь представники майже усіх країн світу. Конференція надала політичної чинності концепції сталого розвитку, яка, зокрема, передбачає використання природних ресурсів так, щоб не позбавляти майбутні покоління можливості користуватися ними. Результатом конференції стала програма дій під назвою «Порядок денний XXI століття», яка була ухвалена більшістю учасників конференції (див. Програма дій «Порядок денний XXI століття», Програма розвитку ООН, Київ, «Інтелсфера», 2000 р.). У червні 1997 р. відбулася спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, яка розглянула досягнення урядів, міжнародних та неурядових організацій, а також громадськості з виконання цієї програми. В серпні-вересні 2002 р. у місті Йоганнесбурзі (Південна Африка) відбувся світовий самміт, в якому взяли участь голови держав та урядів 104 країн, а також представники багатьох неурядових організацій, серед яких тон задавали антиглобалісти з їх нищівною критикою сучасної капіталістичної економіки, яка заради прибутків знищує природне довкілля, породжує злидні та безробіття. На самміті в Йоганнесбурзі були розглянуті результати виконання програми «Порядок денний XXI століття», які були визнані в цілому незадовільними майже по всіх пунктах цієї програми, яка включає такі розділи:

1. Міжнародне співробітництво, спрямоване на прискорення сталого розвитку в країнах, що розвиваються, і вироблення відповідної національної політики.
2. Боротьба зі злиднями.
3. Зміна структур споживання.
4. Динаміка і сталість населення.
5. Охорона і зміцнення здоров'я людини.
6. Сприяння сталому розвитку населених пунктів.

7. Врахування питань навколишнього середовища і розвитку в процесі ухвалення рішень.

Нині, через 17 років після конференції в Ріо-де-Жанейро, можна дати оцінку того, що було чи не було досягнуто на шляху сталого розвитку різних груп країн. Якщо проаналізувати стан виконання першого пункту програми, то можна побачити, що міжнародне співробітництво, спрямоване на прискорення сталого розвитку в країнах, що розвиваються, і зокрема, рівень економічної допомоги цим країнам з боку розвинених країн, не відповідають реальним потребам країн «третього світу». Більш того, допомога країнам, що розвиваються, з боку США та інших провідних країн Заходу і контрольованих ними міжнародних агентств та банків часто мала негативні наслідки. Так, наприклад, для розв'язання проблем економічного розвитку менш розвинених країн США і фактично підконтрольні їм міжнародні фінансові організації (зокрема, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд) розробили низку рекомендацій ліберального характеру, які менш розвинуті країни повинні виконувати в обмін на кредити МВФ. Кредити Світового банку також надаються тільки за згодою і на умовах МВФ, який виконує функції головного провідника політики економічного неолібералізму, яку західні експерти активно просували в 80–90 роках минулого століття і продовжують просувати нині (хоча і в дещо більш закамфльованій формі) в менш розвинутих країнах, включаючи Україну. Ця політика передбачає такі заходи, як: практично тотальна приватизація державного сектора; відкритість економіки, її максимальна лібералізація (включаючи зменшення ступеня захисту внутрішнього ринку від імпорту; лібералізацію ціноутворення та валютного регулювання); скорочення бюджетних витрат за рахунок різкого скорочення державної підтримки реального виробництва та згортання соціальних програм. Так, наприклад, у процесі розробки спільного меморандуму уряду України й МВФ (в першому кварталі 2009 р.) з боку МВФ в обмін на чергові транші кредиту були, зокрема, висунуті такі вимоги (які потім знайшли відображення у 10 законопроектах, внесених кабінетом міністрів на розгляд Верховної Ради): підвищення пенсійного віку; додаткове підвищення акцизів і зборів; скасування звільнення від ПДВ; підвищення ціни на газ як для підприємств, так і для населення; збільшення відрахувань у пенсійний фонд для дрібних підприємств в 2,5–4 рази. Як відомо, з 6 законопроектів, необхідних для відновлення фінансування з боку МВФ, Верховна Рада прийняла лише 2 (про підвищення акцизів на алкогольні та тютюнові вироби, а також дизельне паливо). В травні 2009 р. МВФ пішов на деяке пом'якшення умов надання кредитів і пообіцяв надати Україні 3,2 млрд. дол. у червні і 3,8 млрд.

дол. у листопаді 2009 р., вимагаючи в той же час від уряду України переглянути економічні прогнози, зокрема, знизити прогноз ВВП до мінус 8% на рік замість мінус 3%, утримувати показник інфляції на рівні 16%, посилити незалежність Нацбанку, опублікувати інформацію про власників українських банків, включаючи тих, хто ховається за оффшорними компаніями. Проте слід розуміти, що кредит МВФ (у цілому передбачено виділити Україні 16,5 млрд. дол.) буде використаний головним чином на збільшення резервів Нацбанку та рефінансування комерційних банків, зокрема банків із західним капіталом, а вже від цих банків залежатиме, чи будуть вони кредитувати реальний сектор економіки, тобто українську промисловість та сільське господарство, на яких відсоткових ставках, чи вивезуть гроші за кордон, чи пустять на валютні спекуляції. Досвід минулих років свідчить, що частка банківських кредитів, що їх надавали українські банки реальному сектору України, ніколи не перевищувала 14–15% в сумі загальних кредитів, які переважно спрямовувалися до сфери торгівлі й споживання.

Неоліберальна економічна політика виявилася руйнівною для тих країн, де вона була закладена в національні програми економічного розвитку і засуджена численними економістами світового масштабу. Пропонуючи ліберальні рекомендації менш розвиненим країнам, західні країни в той же час здійснюють широку державну підтримку своєї національної промисловості та сільського господарства, науково-технічного та інноваційного розвитку як шляхом прямого і непрямого субсидування національних підприємств, так і за допомогою державного замовлення. Слід зазначити також, що практично всі, за невеликим винятком, державні замовлення країни-члени ЄС передають власним національним товаровиробникам, що можна кваліфікувати як один із видів протекціонізму по відношенню до національної промисловості. В останні роки в США та Євросоюзі були прийняті закони, які значно обмежують іноземні інвестиції з третіх країн у стратегічні галузі економіки країн Заходу. Зараз на тлі сучасної світової фінансової та економічної кризи західні країни ще більш посилюють державний контроль за економікою, надають широку державну фінансову допомогу своїм національним підприємствам, вдаючись у деяких випадках до прямої націоналізації фінансових корпорацій та банків, порушуючи таким чином усі постулати ринково-ліберальної економіки.

Аналізуючи виконання пункту 2 програми «Порядок денний ХХІ століття», можна зробити висновок, що лише обмеженій кількості країн, що розвиваються, вдалося досягти істотних темпів економічного росту на основі розширення експорту і забезпечити прискорене зростання обсягу

валового внутрішнього продукту на душу населення. Однак у багатьох інших країнах, особливо в країнах Африки і найменш розвинених країнах, відзначалися повільні або негативні темпи зростання. Можна констатувати, що в цих країнах продовжується процес погіршення економічного становища, збільшується кількість населення, що проживає в умовах злиднів та хронічного голодування. У світових торговельно-економічних відносинах країни третього світу виконують функції постачальників сировини, або, в кращому випадку, напівфабрикатів і товарів трудомістких та екологічно шкідливих галузей в обмін на високотехнологічні промислові товари, що імпортуються із розвинутих країн. Менш розвинуті країни посідають, таким чином, підлегле становище в міжнародних політичних і економічних відносинах, якщо не перебувають у значній економічній залежності від західних країн, контрольованих ними міжнародних фінансових організацій, а також транснаціональних і мультинаціональних корпорацій. Економічна залежність неминуче призводить до залежності політичної і фактичного обмеження національного суверенітету. Багато з таких менш розвинутих країн втратили нині можливість самостійного визначення не тільки своєї зовнішньої, а й внутрішньої політики.

Плодами сучасного економічного та науково-технічного прогресу користуються насамперед розвинені країни. Проте відомо, що розвинені західні країни здійснили свій економічний та технологічний прогрес не в останню чергу завдяки безжалісній експлуатації колоніальних країн та народів. У новітню епоху вони продовжують висмоктувати природні, фінансові та інтелектуальні ресурси (пляхом «переманювання мізків») із менш розвинених країн, і зокрема з України та деяких інших країн США, які є фактично донорами для Заходу, враховуючи потужний відтік капіталів, науковців та кваліфікованої робочої сили з цих країн у розвинені західні держави.

Постійно зростаючий економічний та технологічний розрив між багатими і бідними країнами, а також відсутність із боку країн Заходу бажання надати країнам третього світу широкомасштабну допомогу, необхідну для реального подолання цього розриву, несе в собі загрозу для світової стабільності, створює підґрунтя для міжнародних конфліктів і тероризму. Тому не слід виключати можливість того, що «порядок денний на XXI століття» буде характеризуватися зростанням суперечностей між багатими та бідними країнами, подальшим збільшенням економічного і технологічного розриву між ними, а також посиленням конкурентної боротьби за ринки збуту та природні ресурси між найрозвиненішими державами. Подолання розриву між багатими та бідними країнами вимагає

відмови західних країн від притаманної їм політики національного егоїзму і втручання у внутрішні справи інших держав, реальний перехід на принципи взаємовигідного, рівноправного співробітництва.

Слід зауважити, що сучасна світова фінансова та економічна криза призвела до суттєвого погіршення економічного становища в найрозвиненіших країнах Заходу, а також у нових індустріальних країнах і країнах СНД. Це, зокрема, проявляється в скороченні темпів зростання ВВП, зростанні рівня інфляції, дефіцитів платіжних та зовнішньоторговельних балансів, внутрішньої та зовнішньої заборгованості держав, безробітті, зниженні рівня споживання і взагалі рівня життя тощо.

Криза засвідчила, що функціонування світової економіки на основі домінування американського долара надалі стає все більш неможливим і дала поштовх для практичної реалізації ідеї застосування найбільш міцних регіональних валют (євро, китайського юаня, російського рубля тощо) у торгівлі між країнами, які зараз використовують переважно американську валюту. Саме безмежна емісія нічим не забезпеченого американського долара, його фактична монополія в більшій частині міжнародних розрахунків, колосальна зовнішня та внутрішня заборгованість США і той факт, що діяльність американських фінансових корпорацій та банків набула переважно спекулятивного характеру, є причиною сучасної кризи, яка миттєво поширилася на інші країни. Ця криза засвідчила, що в США і в інших західних країнах фінансовий капітал значно відірвався від реальної економіки і перетворився в руйнівну спекулятивну силу, що призводить до періодичних фінансових криз, і яку, в умовах сучасної західної капіталістичної системи, дуже важко спрямувати в русло державного регулювання. Подальша інтеграція України в євроатлантичну політичну та економічну систему передбачає можливість подібних періодичних, доволі гострих кризових явищ в українській економіці, не дає гарантії, що Україні внаслідок такої інтеграції вдасться модернізувати свою економіку і реалізувати на практиці концепцію сталого розвитку.

Можна стверджувати, що сучасна криза поховала усі ілюзії стосовно «абсолютно вільного ринку», який сам по собі здатний забезпечити сталий соціально-економічний розвиток і одночасно виявила неможливість подальшого існування однополярного світу в політичному та економічному сенсі. Свідченням початку переходу до багатопольярного світу, можливої заміни «великої вісімки» «великою двадцяткою» стала зустріч 15 листопада 2008 р. у Вашингтоні лідерів 20 найпотужніших в економічному плані держав (які виробляють 85 % світового валового продукту), до яких, зокрема, належать: Австралія, Аргентина, Бразилія, Великобританія, Німеччина, Євросоюз (який представляв спільну позицію

всіх європейських держав), Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Мексика, Росія, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, Південно-Африканська Республіка, Південна Корея, Японія. В Декларації, прийнятій на зустрічі лідерів цих країн, зокрема, була висловлена готовність надати в розпорядження МВФ, Світового банку та інших міжнародних банків розвитку додаткові кошти; підтверджена необхідність утримання від створення нових бар'єрів на шляху інвестицій та міжнародної торгівлі товарами та послугами, посилення контролю над кредитними агентствами, а також розробки міжнародного кодексу їх поведінки тощо. Але найбільш знаковою була готовність лідерів 20 провідних країн забезпечити «просування реформи Бреттон-Вудських організацій задля того, щоб вони змогли відображати зміни у світовій економіці, підвищити їх легітимність і ефективність». Інакше кажучи, «зміни в світовій економіці» (тобто зростання економік нових індустріальних країн, Китаю, Росії, Індії, Бразилії) потребує того, щоб ці країни брали активну участь разом із країнами Заходу у визначенні нових міжнародних норм та правил функціонування світової валютно-фінансової та економічної системи — правил, які б відображали нову важливу роль цих країн у світовій економіці і пов'язані з цим якісні зміни в системі міжнародних економічних відносин.

Наступна зустріч «двадцятки» відбулася на початку квітня 2009 р. у Лондоні. На ній не вдалося вирішити всіх питань, які хвилюють різні країни. Так, зокрема, питання запровадження нової резервної валюти на базі SDR, яке бажали обговорити Росія та Китай, не було включене в підсумкове комюніке конференції. Серед головних результатів Лондонської конференції слід вказати такі: виділення 1,1 трлн дол. на підтримку глобальної економіки, включаючи кредитування міжнародної торгівлі. Кошти нададуть насамперед країни-члени «двадцятки», інші члени МВФ, найкрупніші банки, а також МВФ від продажу своїх золотих запасів. Зокрема, з виділених 1,1 трлн дол. 500 млрд. дол. надійде в розпорядження МВФ. На конференції були ухвалені рішення, спрямовані на посилення контролю за діяльністю оффшорів, хедж-фондів та кредитно-рейтингових агентств для забезпечення прозорості їхньої діяльності. Країни «великої двадцятки» схвалили принципи оплати праці й надання компенсацій та бонусів у фінансових закладах. Ці заходи мають на меті дещо скоротити можливості для топ-менеджерів отримувати надзвичайно великі бонуси та зарплати в умовах глобальної фінансової та економічної кризи. Лондонська конференція створила Раду фінансової стабільності, до складу якої увійдуть усі члени «двадцятки», а також представники Євросоюзу та Іспанії. Рада фінансової стабільності займатиметься моніторингом фінансових ризиків у світі, розробкою директив фінансового характеру,

обов'язкових для країн-членів, створенням (разом із МВФ) системи раннього запобігання кризових явищ у глобальній економіці.

Посилення міжнародної співпраці у фінансовій сфері може бути одним із факторів, що сприятимуть досягненню цілей концепції сталого розвитку. Нині, на жаль, ця концепція практично не реалізується, причому не тільки в економічних, але й інших аспектах. Зокрема, для країн, що розвиваються, а також для більшої частини країн СНД (і в тому числі для України) характерним є вкрай незадовільний стан системи охорони здоров'я, її хронічне недофінансування (а для багатьох країн — взагалі відсутність такої системи). Внаслідок цього в цих країнах спостерігається високий рівень смертності населення (і зокрема, дитячої смертності), розповсюдження масових інфекційних захворювань. В Україні, наприклад, туберкульоз і СНІД уже фактично набули форми епідемії.

В галузі охорони навколишнього середовища за 17 років після прийняття «Порядку денного XXI століття» були досягнуті певні успіхи. Так можна відзначити набрання чинності Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Конвенції про біологічну різноманітність, Конвенції щодо боротьби з опустелюванням, Конвенції ООН із морського права, розробка Глобальної програми дій із захисту морського середовища від забруднення внаслідок здійснюваної на суші діяльності. Однак практичне впровадження цих документів, а також інших конвенцій у галузі охорони навколишнього середовища, що були прийняті ще до скликання конференції в Ріо-де-Жанейро, як і раніше є вкрай незадовільним. Існує нагальна потреба зміцнити механізми їх практичної реалізації. Створення Глобального екологічного фонду було позитивним явищем, проте обсяг його фінансування є недостатнім для вирішення завдань поліпшення світового екологічного становища. Хоча низка розвинених країн досягли успіху в скороченні масштабів забруднення навколишнього середовища і деякого уповільнення темпів деградації природи на національному рівні, у цілому, на глобальному рівні, негативні тенденції посилюються. Суттєвий внесок у це погіршення роблять такі нові індустріальні країни, як Китай, Індія, Бразилія тощо. Продовжують збільшуватися викиди у світову атмосферу багатьох токсичних речовин і парникових газів, що призводить до прискорення процесу глобального потепління. Неадекватність водопостачання і нестача безпечної, у санітарному сенсі, води відображаються на становищі дедалі більшої кількості людей в усьому світі. Стан природних ареалів і крихких екосистем продовжує погіршуватися в усіх регіонах світу, що призводить до зменшення біологічної різноманітності. На глобальному рівні інтенсивність споживання відновлюваних природних ресурсів перевищує природні темпи їх

відновлення. Існує реальна загроза того, що сучасні рівні забруднення навколишнього середовища перевищать абсорбаційну здатність планети.

Програма «Порядок денний XXI століття» в пункті «Зміна структур споживання» ставить за мету «сприяння створенню структур споживання і виробництва, що забезпечують зниження екологічного стресу і задоволення основних потреб людства». Це дуже важливе положення. Зростання забруднення навколишнього середовища є наслідком економічного зростання, яке, у свою чергу обумовлено двома факторами: зростанням споживання товарів і послуг на людину, з одного боку, і збільшенням кількості населення — з другого. У зв'язку з цим, для зниження рівня забруднення необхідно, по-перше, визначити раціональні норми споживання товарів і послуг на людину в тій чи іншій країні, які б мінімізували негативний вплив на її природне довкілля, а по-друге, узгодити коефіцієнти народжуваності населення з ресурсами, які має та чи інша країна. Це стосується насамперед країн, що розвиваються, де народжуваність є дуже високою (нерідко на грані фізіологічних можливостей жінки) і є реальною перешкодою на шляху економічного розвитку цих країн.

Що стосується першої задачі — досягти раціональних рівнів споживання товарів та послуг і відповідно раціонального рівня споживання природних ресурсів на людину — то в умовах сучасної ринкової, капіталістичної системи, спрямованої насамперед на стимулювання зростання споживчого попиту, проблему захисту навколишнього середовища повністю розв'язати дуже важко. Це пояснюється тим, що приватний бізнес заради максимізації прибутків шляхом реклами постійно формує у населення нові потреби та норми споживання, які дуже часто мають абсолютно нераціональний характер. Якщо до цього додати періодичні фінансові та економічні кризи, органічно властиві капіталістичній ринковій економіці, хронічне безробіття тощо, то досягнення сталого розвитку в межах цієї системи виявляється утопією.

Друге завдання — зниження темпів зростання населення країн третього світу — також виконується вкрай незадовільно. В багатьох країнах, що розвиваються, програми контролю за народжуваністю дали більш ніж скромні результати.

В умовах загострення екологічної і ресурсної кризи, можливого дефіциту або вичерпності деяких природних ресурсів, невпинного збільшення кількості населення планети, експлуатація природних ресурсів, сама економічна діяльність у масштабі країни повинна здійснюватися на науковій, плановій основі, з урахуванням критеріїв не тільки економічної рентабельності, але й екологічного та гуманітарного факторів. Усі ці

планові, регуляторні функції може взяти на себе тільки держава із залученням широких кіл громадянського суспільства. Сучасні ринкові моделі (чи то китайська, чи то південно-азійська, чи то західні моделі), які орієнтуються на стимулювання невідомого зростання виробництва і споживання, повинні поступитися місцем таким економічним моделям, у межах яких ще більше посиляться роль державного регулювання в галузі справедливого розподілу національного доходу, а також науково обґрунтованого планування оптимального співвідношення між наявними природними ресурсами, станом навколишнього середовища, зростанням виробництва і кількістю населення. Звичайно, цей процес одержавлення економіки буде наражатися на шалений опір з боку ринкових лібералів, представників паразитарно-спекулятивного капіталу тощо. Проте якщо людство бажає зберегти навколишнє середовище, подолати екологічні загрози власному існуванню, провідна регуляторна роль держави в економічному житті в майбутньому повинна ще більше зростати.

II. Шляхи подолання економічної кризи та забезпечення сталого розвитку в Україні

Подолання кризових явищ в економіці України, забезпечення її сталого соціально-економічного та екологічного розвитку залежить від реалізації на практиці вже існуючих правових актів, спрямованих на зміцнення національної безпеки, і зокрема, таких її складових частин, як економічна, соціальна та екологічна безпека. В Україні розроблено правову та інституційну базу для забезпечення національної безпеки, і зокрема, в 2003 р. був прийнятий закон «Про основи національної безпеки України» зі змінами, внесеними від 15. 12. 2005 (див. відповідно «Відомості Верховної Ради», № 39, 2003, с. 351 та № 14, 2006, с. 116). Серед пріоритетів закон, зокрема, називає створення конкурентноздатної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного підвищення рівня життя і добробуту населення; збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства; збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів; розвиток духовності, інтелектуального потенціалу, забезпечення фізичного здоров'я населення, його розширеного відтворення.

Серед загроз національним інтересам і безпеці України, які перераховуються в законі «Про основи національної безпеки України», можна, зокрема, вказати на такі найбільш важливі:

1. В економічній сфері:

– істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та

технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

– ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;

– нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам, зростання кредитних ризиків;

– критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення;

– загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;

– критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

– нерациональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

– велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;

– небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу в стратегічних галузях економіки;

– неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;

– неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;

– «тінізація» національної економіки, поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організована злочинна діяльність.

2. У соціальній та гуманітарній сферах:

– неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення;

– криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення;

– поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб;

– загострення демографічної кризи;

– зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства;

– прояви моральної та духовної деградації суспільства.

3. У науково-технологічній сфері:

– наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинених країн; неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності;

– низька конкурентноздатність продукції;

– нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;

– зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;

– вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України.

4. В екологічній сфері:

– значне антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характерів;

– нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних;

– неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;

– погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води;

– неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично модифікованих рослин, організмів, речовин та похідних продуктів;

– застарілість та недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів.

Усі перераховані вище загрози економічній безпеці України ще більш посилилися за умов світової фінансової та економічної кризи. Без сумніву, наслідки цієї кризи для України були б не такими тяжкими, якби вона мала розвинену, високотехнологічну, інноваційну економіку. Добре відомо, що, незважаючи на швидке зростання ВВП України в останні передкризові роки, економічний та технологічний розрив між сучасними розвиненими країнами та Україною постійно зростає. В той час, як економіка найбільш розвинених країн вступила в постіндустріальну, інноваційну фазу розвитку

на основі застосування новітніх знань та технологій, економічне зростання в Україні, яке відбувалося до початку кризи, — це було зростання в традиційних індустріальних галузях, які тривалий час перебували в стані стагнації, використовують здебільшого застарілу енергоємну технологію, експортують на світовий ринок переважно напівфабрикати та сировину. Технологічна відсталість металургійного та хімічного комплексів, українська висока енергоємність промисловості України, малий обсяг державної допомоги українській промисловості та сільському господарству призвели до падіння конкурентоздатності українського експорту на європейському й американському ринках (до того ж попит знизився ще й унаслідок економічної кризи) і відповідно — до скорочення експортних доходів і джерел наповнення бюджету, зменшення обсягів виробництва і зростання безробіття.

Сьогодні екстенсивні чинники, що забезпечували економічне зростання в Україні в останні роки, практично вичерпані. Щоб вийти із кризи, в Україні необхідно запровадити інноваційну модель структурної перебудови й економічного росту, розвивати економіку на основі використання інтелектуального потенціалу країни, інакше кажучи, створювати економіку інноваційного типу. В законі «Про основи національної безпеки України» цілком правильно формулюються основні напрями державної політики з питань економічної, соціальної та екологічної безпеки. Нагадаємо основні з них, які, зокрема, відображені в статті 8 Закону. Так, наприклад, Законом передбачено, що в економічній сфері необхідно забезпечити умови **сталого економічного зростання** та підвищення конкурентоздатності національної економіки, прискорення прогресивних структурних та інституційних змін в економіці, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукомістких високотехнологічних виробництв; посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки, забезпечення переходу економіки на інноваційну модель розвитку, створення ефективної системи інноваційної діяльності в Україні; подолання «гінізації» економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери тощо.

Правильно окреслюючи напрями, цілі і завдання соціально-економічного розвитку України, закон «Про основи національної безпеки України», а також розроблена на його основі «Стратегія національної безпеки України» не конкретизують політичні та економічні заходи, шляхом яких можна ці цілі досягти на практиці. У зв'язку з цим можна запропонувати такі мобілізаційні заходи в галузі економічної політики, які, з нашого погляду, абсолютно необхідні з урахуванням сучасного кризового становища в Україні:

1. Посилити контроль: за діяльністю комерційних банків (включаючи можливу націоналізацію деяких з них); за використанням у країні іноземної валюти, видачею кредитів та їх спрямованістю, рівнем процентних ставок і ціноутворенням. Уся або більша частина валютної виручки експортерів повинна продаватись державі в обмін на гривні за фіксованим курсом. На період кризи заборонити резидентам (юридичним та фізичним особам) відкривати кореспондентські рахунки в іноземних банках. Тільки в разі гострої та обґрунтованої необхідності давати дозвіл відкривати такі рахунки у межах установлених лімітів. Такі заходи дадуть змогу запобігати відпливу капіталу з країни і створювати валютні резерви, які держава повинна безпосередньо інвестувати через державні банки в розвиток реального сектору.

2. Посилити державний контроль за зовнішньою торгівлею, який би виражався в збільшенні прямого та непрямого субсидування державою експорту і чіткої регламентації імпорту. Надавати перевагу лише імпорту устаткування для нових високотехнологічних галузей при високих заборонних митах і навіть забороні на ввезення багатьох споживчих товарів і особливо предметів розкоші (у зв'язку з цим варто переглянути умови вступу України до СОТ).

3. Посилити використання такого виду державно-приватного партнерства, як спільні державно-приватні підприємства. Надії тільки на приватний національний або іноземний капітал не дадуть змоги розвивати високотехнологічні галузі виробництва. Приватний капітал (як національний, так й іноземний) просто не йде до високотехнологічних галузей із довгостроковим виробничим циклом, високими ризиками щодо майбутньої рентабельності та можливостей збуту високотехнологічних товарів як на перенасичених світових ринках, так і на внутрішньому ринку, особливо якщо країна має лібералізовану економіку і широко відчинила свій внутрішній ринок для аналогічних товарів іноземного виробництва (як це відбувається в Україні після її вступу до СОТ). Світовий досвід свідчить, що приватний капітал не поспішає також із інвестиціями в загальнонаціональні інфраструктурні проекти, якщо в таких довгострокових проектах немає гарантій з боку держави.

4. Створити систему законодавства, яка б чітко забезпечила реалізацію програми розвитку суто державного сектору, а також державно-приватного партнерства, зумовлювала б розвиток дійсно змішаної економіки з різними формами власності.

5. Розробити та визначити чіткі критерії щодо того, які галузі та підприємства повинні перебувати тільки у власності держави, які можуть належати до сфери спільного державно-приватного управління, а які — у приватній власності.

6. За зразком багатьох країн розробити кілька національних мегапроектів із залученням державних та приватних інвестицій: зокрема, можливі загальноукраїнські проекти в галузі будівництва шляхів та об'єктів іншої інфраструктури, підвищення рівня охорони здоров'я, народжуваності, освіти, будівництва доступного житла, розвитку новітніх технологій тощо.

7. Запровадити прогресивну систему прибуткового податку та оподаткування придбання предметів розкоші, імпортних автомобілів, витрат на відпочинок за кордоном, скасувати податок на додану вартість.

8. Посилити контрольні заходи, спрямовані на боротьбу з нелегальною міграцією в Україну.

Йдеться про необхідність переходу України до моделі державного капіталізму соціальної спрямованості, в якій держава буде відігравати не тільки більш вагому регулюючу роль, але і виконуватиме роль підприємця у формі підприємств як винятково державних, унітарних, так і підприємств із змішаним, державно-приватним капіталом. В умовах глобалізації державно-приватне партнерство в менш розвинених країнах може бути запорукою того, що країна не втратить своєї економічної незалежності і її приватні (особливо стратегічні) підприємства не перейдуть під цілковитий контроль більш потужних іноземних транснаціональних корпорацій.

Загрозливим фактором для економічної безпеки України є її нещодавно набуте членство в СОТ на умовах, що спромоглися добитися від України західні держави. На нашу думку, це членство лише посилює спривинно-напівфабрикатну орієнтацію економіки України. Відомо, що західні країни під час переговорів з Україною домоглися (як умови прийняття до СОТ) згоди прийняти такі рівні державної підтримки та захисту національної промисловості та сільського господарства, що не дозволять українським підприємствам на рівних конкурувати з виробниками західних країн, які користуються щедрою підтримкою своїх держав. Унаслідок посилення конкурентної боротьби на внутрішньому ринку України у зв'язку з її вступом до СОТ можна прогнозувати суттєве погіршення показників діяльності багатьох секторів української економіки, банкрутство значної кількості підприємств, що будуть не в змозі витримати конкуренцію з іноземними фірмами, зростання безробіття та відповідне посилення рівня соціальних конфліктів у суспільстві. Слід критично ставитися до поширеної думки, що членство в СОТ може привести до активізації процесу надходження прямих іноземних інвестицій в українську економіку. Не слід виключати, що якраз, навпаки, відбудеться скорочення темпів зростання іноземних інвестицій, оскільки в багатьох випадках лібералізація зовнішньої торгівлі країни, зниження рівня її зовнішніх митних тарифів, скасування інших бар'єрів на шляху імпорту внаслідок вступу до СОТ може призвести до того, що експорт

готових товарів у таку країну стане для іноземних виробників вигіднішим, ніж інвестування у виробництво таких же товарів усередині цієї країни шляхом створення там філій своїх фірм або спільних підприємств.

Сучасна позиція ЄС щодо можливості вступу України в цю організацію як повноправного члена є негативною. Для України, а також Білорусі, Молдови, Грузії, Вірменії та Азербайджану Євросоюз розробив програму «Східне партнерство», яка передбачає якусь форму асоціації цих країн з Євросоюзом без права членства, а також створення в майбутньому зони вільної торгівлі. Проте фінансова допомога, яку Євросоюз обіцяє виділити в межах цієї програми на допомогу цим країнам, дуже невелика, всього 600 млн. євро, а вигоди Євросоюзу від опанування внутрішніх ринків цих країн у разі створення зон вільної торгівлі з ними — величезні. Слід чітко усвідомлювати, що в умовах слабкої в цілому конкурентноздатності української економіки забезпечення свободи пересування товарів та послуг є більш вигідним для потужнішого в економічному плані Євросоюзу. Тому в разі створення зони вільної торгівлі з ЄС необхідно домагатися таких умов для України, які б забезпечили гарантії виживання і розвитку для українських національних виробників. Тобто така зона вільної торгівлі повинна мати асиметричний характер на користь більш слабкої економіки України. Реалістична позиція України у відносинах з Євросоюзом має виходити з того, що європейська політика України не повинна бути політикою односторонніх поступок у відповідь на всі вимоги з боку Євросоюзу, що курс на євроінтеграцію — це не обов'язково членство в ЄС, а може виражатися у різних форматах повноправного та прагматичного співробітництва між Україною та Євросоюзом.

Курс на євроінтеграцію не повинен перешкоджати створенню зони вільної торгівлі, розвитку тісних інтеграційних зв'язків України з Білоруссю, Казахстаном та Росією (які зараз створюють митний союз), промисловій та науково-технічній кооперації з цими країнами, повномасштабному співробітництву з іншими країнами ЄврАзЕС та США. У відносинах України з Білоруссю, Казахстаном та Росією для України важливим є не тільки режим вільної торгівлі товарами з цими країнами, але і вільна торгівля послугами, розвиток виробничої кооперації та спеціалізації, науково-технічного співробітництва, створення спільних підприємств, вільний рух робочої сили та громадян тощо. Для розвитку цих напрямів зони вільної торгівлі й навіть митного союзу недостатньо. Ці напрями співробітництва можна розвивати лише в межах більш просунутих форм економічної інтеграції, таких, як спільний економічний простір, економічний або валютно-економічний союз. З урахуванням того факту, що світові ринки машинотехнічної продукції перенасичені, що

на цих ринках, всупереч нормам СОТ, діють суворі «закони» нетарифного протекціонізму, головним ринком збуту для експорту машинобудівної промисловості України залишається Росія та деякі інші країни СНД. Якщо Україна хоче розвивати експорт товарів високого ступеня обробки (які навряд чи зможуть пробитися на ринки розвинених західних країн, де таких товарів більш ніж достатньо, до того ж більш високої якості), то вона повинна боротися за збереження російського та євразійського ринків, на яких продукція машинобудівної промисловості України поки що користується попитом.

Членство України в НАТО теплоти і довіри у відносинах з Росією не додасть і не тільки не підвищить рівень національної безпеки України, а й навпаки, суттєво його понизить, зокрема, зашкодить економічній безпеці української держави. Курс на членство в НАТО неминуче призведе до погіршення україно-російських політичних і економічних відносин, до скорочення, а то і до цілковитого припинення промислової і науково-технічної кооперації в найбільш високотехнологічних галузях промисловості, зокрема, у галузі ВПК та галузях подвійного призначення. Україні ж потрібна промислова кооперація з Росією, оскільки більша частина високотехнологічної промислової продукції, включаючи продукцію військового призначення, в Україні не може вироблятися самостійно без поставок російських комплектуючих, без промислової та науково-технічної кооперації з Росією.